

Somfai Kara Dávid

A *Majmū‘at at-tawārīx* és a kirgiz epikus hagyomány

Bevezetés

A *Majmū‘at at-tawārīx* egy perzsa nyelvű kézirat, mely eredetileg a 16. században íródhatott a Farghāna-völgyben (Ahsikent). A fennmaradt másolatok alapján a szöveget Sayf ad-Dīn ibn Šāh ‘Abbās¹ és fia, Nūr Muhammad írta.

Ahsikent a Szir-darja folyó északi partján helyezkedett el 20 km-re Naman-gantól. A Farghāna-völgy egyik legnagyobb városa volt, amíg 1620-ban egy földrengés el nem pusztította. Ekkor a helyi lakosság átköltözött a közeli Namangan városába.² A város néhány romja: *šahristān*, *ark*, *x^vāja* Amīn sírja és a Mullā Qirghiz *madrasa* még ma is látható.

A *Majmū‘at at-tawārīx* eredetije elveszett ugyan, de a szöveg három másolata a mai napig fennmaradt. Az egyik kéziratot, melyet a Szentpétervári Egyetem Könyvtárában őriznek, egy tádzsik kutató, Abdurahman Tagirdzsanov adta ki 1962-ben.³ Egy másik másolatot, amely az Oroszországi Tudományos Akadémia Keleti Kéziratok Intézetében, Szentpéterváron van, először V. A. Romodin kutatta.⁴ Magam a harmadik, a Kirgiz Tudományos Akadémia archívumában található változat alapján dolgoztam. Ezt a kéziratot Bajmak falu lakosa (Alabuka járás, Dzsalalabat megye), a kirgiz Nazarmat Jaylōbay-ūlu adta át a Szovjet Tudományos Akadémiának 1968-ban. Nagybátyja Qoylibay helyi vezető volt Xudāyār (1845–1875), Qoqān kánja idején. Qoylibay öccsének, Jaylōbaynak Qoqānból hozott kéziratokat, köztük a *Majmū‘at at-tawārīx* másolatát is. A kézirat 123 oldalt tartalmaz, de pár oldal hiányzik. A szöveget Mamatsabīr Dosbol-ūlu *mullā* és a filológus Omor Sōron-ūlu kirgizre fordították, s munkájukat 1996-ban adták ki Biskekben.⁵

¹ Šāh ‘Abbās híres muszlim tanító volt (*dā-mullā*) Ahsikentben 1400 körül.

² Korábban Ahsikent vagy Ahsī, Farghāna Tartomány egyik központja volt. Bābur (1483–1530) így írt róla: “Andijān után a második legnagyobb város és Farghāna fővárosa volt ‘Umaršayx mīrzā idejében”. Ld. *The Babur-nama in English (Memoirs of Babur)*. Transl. by Annette Susannah Beveridge. London, 1992, 9–10.

³ Abdurahman T. Tagirdzsanov, *Szobranie isztorij Madzsmu at-tavarih. Fotograficeszkaja reprodukcija otrūvkov rukopisznogo teksta, vvedenie, ukazateli*. Leningrad, 1960.

⁴ *Materialū po isztorii kirgizov i Kirgizii*. Vüpuszk I. Otv. red. V. A. Romodin. Moszkva, 1973, 200–214.

⁵ Dosbolov Moldo Mamasabīr–Sōronov Omor, *Tarixtardīn jīynagi*. Biskek, 1996; Sōronov Omor, *Men bilgen “Majmuat ut-tawarix”*. Biskek, 2014.

A szövegről

A szöveg a Šīrkant⁶ városában működő *sūfī* rend (*tarīqa*) története, melyet a helyi *x^wāja* (vagy *sayyid*) klán vezette. Šīrkant és Kāsān volt akkortájt a *sūfī* rend központja a Farghāna-völgyben, de egész Moghulistānban (Kelet-Turkesztán).⁷ A 14. század végén a Csagataj Ulusban is lezajlott az uralkodó mongol elit iszlamizációja, de a barlas Temür emír felemelkedésével (1370) alapvetően átrendeződtek a politikai viszonyok. Mindenesetre Moghulistān török–mongol (moghul, qipčaq, qirghiz stb.) nemzetségeinek iszlamizációjában a helyi *sūfī* vallási vezetők fontos szerepet tölthettek be.

A szöveg elején a szerző elmondja, milyen indíttatásból írta meg *Majmū‘at at-tawārīx* című művét. Sayf ad-Dīnt kortársai felkeresték és arra kérték, hogy írjon egy krónikát (*tārīx*) a vezetőikről (*sayyid*)⁸ és a *tarīqáról*. Sayf ad-Dīn ezután áldást (*fātiha*) kért *sayyid* mīr Jalīltól (Mawlānā A‘zam)⁹ a szöveg megírására. Felsorolta a forrásokat is, amelyekből dolgozott.¹⁰ A krónika imām Ja‘far Sādiq (702–765) korában kezdődik és Mawlānā A‘zammal ér véget, aki a 14–15. század fordulóján élt.

A krónika fejezetei

- 1) Ádám isteni fénye (*nūr*) Muhammad prófétára száll.¹¹
- 2) Muhammad élete és megtérése, feleségei és gyermekei.
- 3) A tizenkét *imām* és sírjaik (*gumbad*).¹²

⁶ Egy kisváros Kāsān (Farghāna) közelében, később elpusztult.

⁷ 1347-ben a jórész „pogány” dughlat nemzetség Tuğluq Temürt (1347–1363) tette meg kánnak, míg Transzoxániában a qaraunas nemzetségből Qazaghan emír megölte Qazan kánt (1343–1346) és helyébe állított báburalkodókat. Tuğluq Temür azonban szintén iszlám hitre tért, és 1360-tól Transzoxániát is elfoglalta. Halála után fia Ilyās *x^wāja* (1363–1368) kiszorult Transzoxániából, ahol a barlas Temür emír (1370–1405) lett az úr.

⁸ A *sayyid* tiszteleti előnév, melyet Muhammad leszármazottai használnak (lánya Fātima, veje ‘Alī, unokái /Hasan és Husayn/ ivadékai). A *x^wāja* előnevet Közép-Ázsiában olyan, főleg arab eredetű klánok tagjai viselték, akik a muszlim hódítás (8. század) után vándoroltak a vidékre, hogy az iszlám hitet terjesszék. Közép-Ázsiában ők lettek a vallási mozgalmak vezetői, manapság az özbek, ujjur és kazak etnikumok közt találjuk meg őket.

⁹ A tiszteleti neve (*laqab*) arabul Mawlānā A‘zam, jelentése „nagy mesterünk”.

¹⁰ *Tārīx-i jahān gušāy* (A világhódító története), *Qasas ul-anbiyā‘* (A próféták története), *Tārīx-i moghūliya* (A mongolok története), *Tārīx-i zubdat al-bašar* (Az emberiség krémjének története).

¹¹ Szokásos muszlim kezdet a krónikákban.

¹² A kéziratból az ötödik oldal hiányzik, így a szöveg az 5. imámmal kezdődik. Az említett imámok: Ja‘far as-Sādiq, Mūsā al-Kāzim, ‘Alī bin-Mūsā ar-Rizā, Muhammad Taqī, ‘Alī Naqī, Hasan al-‘Askarī, Muhammad Mahdī.

- 4) A *sayyid* klán és Sultān ‘Alī Zarbaxš vér szerinti utódai.¹³
- 5) A világ különféle nemzetségeinek kialakulása.¹⁴
- 6) A „hegyi nemzetségek” elterjedése.
- 7) A szent háború (*ghazāt*).¹⁵
- 8) Qabāl ad-Dīn hadjárata Qumulba a pogány ujgurok ellen.
- 9) Sultān Sanjar (1118–1153) és az oguzok.¹⁶
- 10) A qara-xitay Gürkan elfoglalja Farghāna (Kāsān) vidékét (1137 körül).¹⁷
- 11) Dada kán qara-xitay követ Sultān Mahmud X^wārazm-shāhnál (1172–1193).
- 12) Yesügei fia Temüjin, a későbbi Činggis kán élete.¹⁸
- 13) Tolui kán és Güyük kán (1246–1248) uralkodása. Ong kán lánya két fiat szül: *mīr* Ja‘fart és Temür *x^wāját*.
- 14) Maray (talán Mamay) Ong kán elfoglalja Bolgárt és a Krímet.¹⁹
- 15) Ong kán visszatér a Krímből Turkesztánba.
- 16) Čongča és Töre qalmaqok.²⁰
- 17) Halākū kán elfoglalja a Krímet.²¹

¹³ A szerző szerint a közép-ázsiai *sayyid* klán Mahdī lányának gyermekei, akik Bagdad, Balh, Badahšān, Kōhistān és Qara-tegin (Hisār) uralkodóinak feleségei lettek. Ők Sultān ‘Alī Zarbaxš vér szerinti utódai. A szerző megadja a leszármazásukat is (*silsila*) egészen *mīr* Jalīlig. A *sayyid* klán egyik vallási központja Šīrkant volt.

¹⁴ A Korán hagyománya szerint a szerző 92 úgynevezett „hegyi nemzetséget” (*elāt-hā-i kōhī*) említ, a *Zubdat al-Bašar* krónika szerint a török–mongol nemzetségek ezek közé tartoznak.

¹⁵ A szent háborút Ja‘far as-Sādiq (702–765) indította a kínaiak ellen, akik muszlim területekre támadtak. Bár a szövegben a Khitan (Liao) dinasztia (618–907) van említve, igazából a Tang dinasztia támadta meg a muszlimokat, végül a Talasz völgyében abbaszida seregek legyőzték őket (751). Az említett imám nem vett részt a hadjáratban.

¹⁶ A szerző Sanjart mint Özgen szultánját és a negyven oguz nemzetség (perzsa *čihil-ghūz*, török *qırq-ghuz*) vezérét említi. Népi etimológia szerint tőlük származnak a kirgizek. Sanjar szultánt a qara-xitay sereg győzte le 1141-ben.

¹⁷ Yelü Dashi (uralkodott 1124–1143) a muszlim források Qušqīn ibn Bayghüként említik. Ld. Biran Michal, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World*. Cambridge, 2005, 19–20. A kínai források szerint Yelü Zhilugu lett a qara-xitay uralkodó 1178-ban

¹⁸ Halála előtt Činggis kán úgy rendelkezik, hogy fiai osszák meg a hatalmat Ong kánnal és *sayyid* Muhammad ibn ‘Alī Zarbaxš imámmal. Ong kán lánya és *sayyid* Muhammad fia házasságot kötnek. Ong kán valószínűleg a Kereiit Toghri (meghalt 1203) leszármazottja, aki a szöveg szerint Činggis kán veje (*küregen*) volt. Itt a szerző valószínűleg hibásan összemossa Batu leszármazottait, akik a Joči Ulusz jobb szárnyát (*baraun/ong*) uralták (Köke Orda). Ezt a vidéket Batu kán foglalta el (1236–1239).

¹⁹ A Krímet és Bolgárt tatár (nogaj) hercegek, Qara-Husayn és Aq-Husayn kormányozzák (talán a mai kara- és ak-nogaj törzsek ősei).

²⁰ Ők nyilván a helyi dughlat „pogány” nemzetség vezetői voltak Moghulistánban.

²¹ Kérdés, hogy a szöveg Halākū kánja ugyanaz-e, mint a *Manasz* eposz Alooké kánja, aki ott Farghāna uralkodója. Zsirmunzski a kirgiz eposzok Alooké kánját Ayūš/Ayūke qalmaq vezérrel (1672–1724) azonosítja, aki a Volga és a Don között uralkodott. A Joči és a Čaghatay Ulusz korábbi ellenségeit gyakran az eposzokban a Közép-Ázsiára támadó pogány qalmaq (ojrát) törzsekkel veszik egynek, és Halākū nem lehet azonos Ayuukéval. Ld. *Kirgizskii geroicseszskii eposz „Manas”*. Pod red. V. M. Zsirmunzski. Moszkva, 1961.

- 18) Aq-Husayn és Qara-Husayn nogaj vezérek.
- 19) Temür (1370–1405) elfoglalja Szamarkand városát.²²
- 20) Ong kánt Toxtamiš (1376–1406) váltja a trónon.²³
- 21) Čongča qalmaq vezért fia, Joloi váltja a trónon.²⁴
- 22) Jalāl ad-Dīn és Engge-*töre*²⁵ segít Manasznak a qalmaqok ellen.
- 23) Jalāl ad-Dīn az Edil (Volga) folyóhoz megy, és felkeresi Toxtamiš kánt.²⁶
- 24) A mangutok Bolat kán és Jamghurči vezetésével Toxtamiš ellen vonulnak.²⁷
- 25) Qara Husayn két fia: *x^wāja* Ahmad és Köke *mīrzā* a mangutok ellen.
- 26) Manasz és Bolat kán harca.
- 27) Bolat kán megtámadja Köke *mīrzāt*, de Manasz megmenti őt.
- 28) Joloi és Qara *x^wāja* csatája, Bolat a qalmaqokkal szövetkezik.
- 29) Joloi követet küld Manaszhoz.
- 30) Toxtamiš eléri a Qalzam folyót.²⁸
- 31) Joloi újra megtámadja Manaszt.
- 32) Toxtamiš megérkezik a Jayiq (Ural) folyótól Taskentbe.
- 33) Joloi megpróbálja Töbei kémje által megmérgezni Manaszt.²⁹
- 34) Qara *x^wāja* ibn Ay *x^wāja* vallási vezető is megérkezik.³⁰
- 35) Joloi seregével Qočqarba vonult (az Īsik-köl tótól délre).
- 36) Manasz *‘ayānt*, azaz szent kinyilatkoztatást kap Ay *x^wājáról*.³¹

²² Šahr-i Sabz barlasz vezetője Amīr Taraqay fia.

²³ A szöveg szerint Toxtamiš a Dašt-i Qipchaq vidékét uralta, míg a Tarim-medencét (Kāšghartól a Moghul/Tianšan hegyekig) Engge-*töre*, aki talán a Csagatajida Soyurghatmiš (1370–1384) vagy fia, Sultān Mahmūd (1384–1402). Toxtamiš a Fehér Horda kánja, Urus (1372–1375) trónját megszerezve az egész Joči Uluszt uralta.

²⁴ A Joči Ulusz kánjának halála után a qalmaq Joloi megtámadja azokat a területeket, melyeket Manasz és Ya‘qūb bég bír (Talasz völgye, Qarqara és Qara-qīštag). A támadásról értesítik *sayyid* Jalāl ad-Dīnt, Širkent vallási vezetőjét.

²⁵ Engge-*töre* valószínűleg egy méltóságnév, a legfőbb csinggisida kán, Amīr Temür alatt Sultān Mahmūd (1384–1402) volt a báb kán Turkesztánban, valószínűleg ő viselte ezt a méltóságot. Amīr Temür *qurultay* gyűlést tartott, amivel megerősítette hatalmát Moghulistānban. A *töre/törö* szó török eredetű és eredetileg törvényt jelent. A török népek a Činggis kán nemzetségéből eredő uralkodókat hívták *törék*nek.

²⁶ Azért ment, hogy segítséget kérjen a qalmaq invázió ellen. Egy másik vallási vezető, Temür *x^wāja* csatlakozik hozzájuk Sarayban. Toxtamiš elhatározza, hogy Taskentbe (Šaš) megy, segítséget nyújtani a qalmaq támadás ellen.

²⁷ Mamay kánt (1335–1380) szintén említi a szöveg. Bolat kán és Jamghurči fellázadnak Toxtamiš kán ellen, rátámadnak Manaszra és Temür *x^wájára*.

²⁸ Azonosítatlan folyó.

²⁹ A dolog nem sikerül, mert *sayyid* Jalāl ad-Dīn megmenti őt orvosságával. Ezt az epizódot a *Manasz* eposz is említi: a kitaj uralkodó Qarī-xan elküldi Köz-kamant, a kirgiz árulót, hogy megmérgezze Manaszt. Az eposz szerint Manaszt felesége, Qanikej gyógyítja meg, nem egy *x^wāja*.

³⁰ Őt *sayyid* Jalāl ad-Dīn hívja el, hogy gyógyítsa meg Manaszt.

³¹ Látomását Qara *x^wāja* úgy magyarázza, hogy apja szelleme (*arwāh*) segíteni fogja őt legyőzni a qalmaqokat. Ay *x^wāja* történeti személy, a híres *x^wāja* Maxdūm A‘zam leszármazottja. Az ő utódai később Kāšgharban uralkodtak (pl. Affaq *x^wāja* és Yūsuf *x^wāja*).

- 37) Manasz és Qara (Temür) *x^wāja* legyőzi Joloit.³²
 38) Šayx Burhān ad-Dīn követeket küld Mawlāna A‘zamhoz Özgenbe.³³
 39) Aq-oghul és Qara-oghul leszármazottai.³⁴
 41) Engge-*töre*, a mogul vezér behódol Mawlāna A‘zamnak.³⁵
 42) Maral öccse Tünčü Qalmaq megtámadja Engge-*töre* seregét.
 43) Toxtamiš kán megtámadja a Jastában (Jeti-su) Čerkes Qalmaqot.³⁶
 44) Engge-*töre* Moghulistān kánjának Xizr *x^wáját* teszi meg.
 45) Temür látogatása Engge-*töre* és Xizr *x^wāja* kánoknál Moghulistānban.
 46) Amīr Temür hadjárata Bolgárba (Volga vidéke, Qazan).³⁷
 47) Mawlāna A‘zam visszatér, s Engge-*töre* elküldi őt Temürhöz követ-ségbe.³⁸
 48) Temür álmod lát: *sayyid* Burhān ad-Dīn a kán fiát (*xānzāda*) kettévágja.
 50) Temür megmutatja krónikáit Mawlāna A‘zamnak.
 51) A *sayyid* és *x^wāja* vezetők összegyűlnek üdvözölni Mawlāna A‘zamat.
 52) Temür elküldi a *xānzādát* Burhān ad-Dīn Qilīčhoz.³⁹

³² A qalmaqok eltemetik Joloit a Qırq-köl tónál, fia, Qamar ad-Dīn lesz a kán. Qamar ad-Dīn valóban Toxtamiš kortársa volt. A dughlat nemzetség vezetőjeként Moghulistānban uralkodott (1368–1392). Miután Amīr Temür legyőzte, a csagatajida Xizr *x^wāja* ibn Tughlugh-Temür lett a kán Moghulistānban. Nyilvánvaló, hogy a qalmaqok a történetben nem az ojrátok (dzsungárok), hanem Kelet-Turkesztán (Tarim-medence) lázadó moguljai. Muhammad bég elmegy Širkentbe és meglátogatja Ay *x^wāja* sírját. *Sayyid* Jalāl ad-Dīn és Qara *x^wāja* unokatestvérek voltak (apai ágon). Ay *x^wāja* és Mīr *sayyid* Ja‘far mindketten *sayyid* Mohammad fiai voltak, ‘Alī Zarbaxš imám leszármazottai. Jalāl ad-Dīn fia *sayyid* mīr Jalīl volt a híres muszlim tudós, Mawlāna A‘zam.

³³ A qıpčaq Aq-Temür hét fiát (*yeti-qašqa* „hét merész”) és Farghāna nemzetségfőit megáldja Mawlāna A‘zam. Ezeket a nomád nemzetségeket nem kirgiz klánokként említik, bár a neveik egyeznek a mai kirgiz nemzetségek neveivel. A kirgiz etnikus/politikai név a Mīrza Muhammad Haydar által írt *Tārīx-i Rašīdīn*ban szerepel először (16. század).

³⁴ Aq-oghul fiai: Bostan, Teyit, Jagu-kesek, Dögeles, Qangli, Ghīdirša-Qıpčak; Otuz-oghul fiai: Adigine, Mongguš, Qara-bagiš, Tagay; Qara-oghul: Munduz, Čong-bagiš, Sarig, Qitay.

³⁵ Még Toxtamiš kán is meglátogatja más nemzetségfőkkel (Amīr Bāyazid Jalair, Sher-Bahrām stb.) együtt. Qamar ad-Dīn és Maral Qalmaq ellen vezetnek hadjáratot. Qamar ad-Dīn megtér az iszlámra, de Maral nem, ezért kivégzik.

³⁶ Jasta valószínűleg a Jeti-su (Hétfolyó) nevének romlott formája. A Balkaš tótól délre fekvő területet (Almatī Tartomány) Vámbéry, mint Jata/Jete említi. Később a dzsocsida Kerey és Janibek itt alapította meg a Kazak Hordát (1465 körül). Čerkes egy qalmaq („pogány” dughlat) vezér neve.

³⁷ Temür a Joči Uluszt is kétszer támadta meg: 1391-ben (a Terek folyónál Haji-tarqan közelében) és 1395 (Qondurča folyónál, Qazan közelében). Eljutott az Ayköz vidékére is (Kelet-Kazaksztán). Itt a szövegből oldalak hiányoznak. Amīr Temür hadjárata Moghulistānba: eléri Artušt, legyőzi Engge-*töre* seregét, és sok vezért elfognak (*yeti-qašqa*), többek között fogságba esik Xizr *x^wāja* és fia, Ahmad *x^wāja*). Engge-*töre* elmenekül Dawlatyār qıpčaq-kal a Tiensanba (Tengir-tagh). ‘Abd ar-Rahmān bég (Toda-Möngke ivadéka) behódol Temürnek. Toda-Möngke dzsocsida kán (Toqa ibn Batu fia), 1282–1287 közt az Arany Horda kánja volt.

³⁸ Mawlāna ‘Azam védelmébe veszi Farghāna lakosait, szerinte a *šarī‘at* ellen való, hogy Temür a qalmaqok ellen harcoló muszlimokra támadt.

³⁹ A *xānzāda* Sultān Mahmūd (1384–1402). Temür Andijānt második fiának, ‘Umar šayx *mīrzā*nak (1356–1394) adta, az ő unokája ‘Umar šayx *mīrzā* ibn Mīrān-šāh (1469–1494), Bābur

53) Temür *küregen* megtámadja az iráni Lāristānt (ma Fārs Tartomány).

54) Ghalša ibn Maral Qalmaq megtámadja Özgent.⁴⁰

A 20. századi kirgiz epikus hagyomány

Egyezések és eltérések is vannak a *Majmū‘at at-tawārīx* és a kirgiz eposz Manasz alakja között, ami nem meglepő a szájhagyományban, folklórban. Először nézzük az eltéréseket:

1) Az írott forrásban Manasz a Qarqara vidékén (Jeti-su, ma Kazaksztán) született. Ya‘qūb bég Qarqara qipčaq nemzetségfője. A szöveg, ellentétben az eposszal, nem említi, hogy Manasz apja volna.

2) Manasz legfőbb qalmaq ellensége Joloi, aki az eposzban csak epizódszereplőként jelenik meg (pl. Köketai halotti torán). Az eposzban szereplő fő ellensége Qongur-bay meg sincs említve a *Majmū‘at at-tawārīx*ban. Egy másik fő ellensége Alooké (a szövegben Halākū) úgy szerepel mint a Krím uralkodója, míg az eposzban Farghāna kitaj helytartója.

3) Az írott forrásban Manasz Toxtamiš kán szövetségese a lázadó qalmaqok és Qamar ad-Dīn ellen. Manasz nem független uralkodó vagy a qirghiz nemzetségek feje. A qirghiz csak mint egy Farghāna-vidéki nemzetség van megemlítve.⁴¹

Több párhuzamot is fel lehet fedezni, ami a krónika és az epikus hagyomány közti kapcsolatra utal:

1) A szövegben Manaszt a *x‘āja* vezetők támogatják. A kirgiz eposz is hangsúlyozza, hogy Manasz hite az iszlám: a mitikus Xizr⁴² és Bābā-*dihqān*⁴³ valamint *dewāna* dervisek óvják és segítik.⁴⁴

---

apja és Farghāna pādīsáhja volt.

⁴⁰ A qalmaqok Oš ellen vonulnak, míg Qamar ad-Dīn átáll Mawlāna ‘Azam oldalára. Mawlāna ‘Azam csodát tesz, megidézi a szellemeket (*mardān-i ghayb* „láthatatlan nép”), hogy elriassza a qalmaq sereget. Temür fia Šāhrux az Aq-oghul és Kők-oghul nemzetségfőket rendeli a qalmaqok üldözésére. – A kézirat végén hiányzik pár oldal.

⁴¹ A kirgiz (qirghiz), mint önálló politikai egység csak a Muhammad Haydar dughlat (1500–1551) által írt *Tārīx-i Rašīdī* krónikában szerepel először. Ő azt írta, hogy Muhammad Qirghiz fellázadt a Yarkentben uralkodó csagatajida Sultān Sayyid kán (1514–1533) ellen, de később fogságba vetették. A szövegben a kirgizek pogány (*kāfir*) nemzetségek, akik Moghulistān és a Farghāna-völgy vidékeit fosztogatják. *The Tarikh-i-Rashidi: A History of the Moghuls of Central Asia*. Ed. by Ney Elias, transl. by Edward Denison Ross E., London, 1898, 303–304.

⁴² Xizr a muszlim mitológiában Idrīs vagy Ilyās próféták szelleme és Allah követe.

⁴³ Bābā-*dihqān* iráni mitikus alak, a földművesek (*dihqān*) védőszelleme. A *Manasz* eposzban megtanítja a hőst, hogyan termesszen búzát, amit egy remek háttaslóért ad el.

⁴⁴ A perzsa *dewāna* jelentése „*dew* azaz démon szállta meg”. A kifejezés abból a képzetből ered, hogy a vándorló *sūfik*at (*darweš*) nagy erejű démonok segítették.

2) *Majmū‘at at-tawārīx* szerint Manasz eszméletlen állapotban látomást kap (*‘ayān*) az elhunyt *sūfī* szent Ay *x^wāja* szellemétől (*arwāh*).⁴⁵ Az eposzban is szerepelnek hasonló látomások.

3) A *Majmū‘at at-tawārīx*ban Manaszt egy Töbei nevű kém megmérgezi Joloi parancsára. Az eposzban Köz-kaman mérgezi meg a kitaj (kínai) Qari-xan megbízásából.⁴⁶

A két szöveg tehát mindenképpen összefügg, de nehéz ez alapján megmondani, vajon Manasz ténylegesen történeti személy volt-e? Az is lehet, hogy csak egy szájhagyományban élő legendás hős (mint Edige őse Angšibay).⁴⁷ Azért került be az írott forrásba, hogy a vidék nomádjait így agítalják. De a szájhagyomány tovább fejlődött a 14. század óta, az ojrát (17–18. század) és mandzsu (18. század) támadásokról újabb történeti események kerültek bele. Manasz mint a *Majmū‘at at-tawārīx* történeti személyisége itt Toxtamış és Amīr Temür kortársa. Nem a qirghizek vezére, hanem a Qarqara vidéki qipčaq nemzetség feje.⁴⁸

Összefoglalás

Bár vannak kételyek a *Majmū‘at at-tawārīx* történeti hitelesség illetően, a szöveg remek példája Közép-Ázsia kulturális összetettségének (perzsa, török és mongol hagyományok). Moghulistán nomád társadalma erősen kötődött a vidék vallási központjaihoz (pl. Širkant és Kāsān a Farghāna-völgyben). A vallási központok voltak a műveltség központjai is, ahol perzsa és arab nyelven oktattak. Nomád klánok (moghul, qirghiz és qipčaq) katonai hátteret szolgáltatottak a *sūfī* vallási vezetőknek (*x^wāja*). A nomád társadalom iszlamizációját követően a vezető klánoknak szükségük volt vallási legitimációra, melyet a *sūfī tariqa* körei szolgáltatottak. Hasonló legitimációt tapasztalunk a nomád özbek és kazak klánoknál *x^wāja* Ahmad Yasawī,⁴⁹ vagy a nogajoknál Baba Tükles (Krim negyven hőse)⁵⁰ vonatkozásában. Az iszlám előtti időkben a nomádok mitikus múlt-

⁴⁵ Ay *x^wāja* szintén szerepel a Šoqan Wāliyxan-uli által gyűjtött (1857) Manasz részletben (Köketai halotti tora), ld. *Kirgizskij*, 42.

⁴⁶ *Manas entsiklopediya*. Red. A. Karipkulov. I. Biskek, 1995, 387–389.

⁴⁷ Karl Reichl, *Edige, a Karakalpak Oral Epic*. Helsinki, 2007, 14–178.

⁴⁸ A kirgizeket az oguzok egy nemzetségeként (perzsa *čihil-ghūz*, török *qir-q-ghuz*) említik, akik az Alay hegységben éltek Xujand környékén (Aq-oghul, Qara-oghul és Otuz-oghul klánok).

⁴⁹ Ld. Somfai Kara Dávid, *The Last Kazakh Baksī to play the Kobiz*. *Shaman* 13 (2005) 181–187.

⁵⁰ Ld. Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde, Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. University Park, 1994, 541–543; Somfai Kara Dávid, *Baba Tükli and the Swan Girl. Legitimising Elements in the Turkic Epic Edige*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 63/2 (2010) 119–125; Reichl, *i. m.*, 104–105.

tal legitimizálták epikus hőseiket, az iszlám felvétele ezt megváltoztatta. A *sūfi* vallási mozgalmak két okból voltak vonzóak a nomádoknak:

1) Kevésbé hierarchikus felépítés és a „testvériesség” érzése.

2) A *sūfi zikr* szertartások, melyeket a nomád *baqšī* spirituális vezetők is gyakoroltak.

Ez az erős kulturális és politikai kapcsolat alapvetően megváltoztatta identitásukat és epikus hagyományukat. A *Majmū‘at at-tawārīx* azért íródott, hogy a vallási központ legitimációját erősítse (Šīrkant és Kāsān). Megtaláljuk benne a hagyományos muszlim historiográfiát: a Korán történeteit, az imámok családfáit (*silsila*), de a mongol kor történeti eseményeit és a nomád szájhagyományt is. Ugyanez a jelenség figyelhető meg Ötemiš Hājī *Chinggis-nāma* (másnéven *Tārīx-i Dost-Sultān*) című művében és Özbek kán megtérésének történetében is.⁵¹

A mongol ulusz rendszerben a különböző nomád hordák (Aq Orda, Kők Orda, Moghulistān stb.) harcoltak a hatalomért, amiről sok szó esik a *Majmū‘at at-tawārīx*-ban. A leírások részben történeti eseményeken alapulnak, részben fikatív szájhagyományon. A hitetlenek (a qalmaqok mint „általános ellenség”) ellen vívott vallási háborúk (*ghazāt*), a Farghāna-völgy *x‘āja* és *sayyid* vezetőinek részvétele is fontos része a műnek.

Nem tudjuk, hogy Manasz „országá” (törzsi szállása) *Manasiya* történetileg igazolható-e vagy csak Moghulistān nomád szájhagyományából került a szövegbe. A jelenség azonban jól mutatja a térség nomád és letelepült közösségei közötti szoros kulturális kapcsolatot (Farghāna-völgy és Tianšan hegység). Mindenesetre feltételezhetjük, hogy a perzsa nyelvű *Majmū‘at at-tawārīx* hatással volt a kirgiz epikus hagyomány kialakulására, ahogy más közép-ázsiai írott szövegek is befolyásolták a többi epikus hagyományt (nogaj, özbek, kazak). Az epikus hagyományok történeti eseményeket és vallási legitimációt kölcsönöztek az írott forrásokból. A *Manasz* eposz történeti alapja Amīr Temūr és Toxtamiš (14. század) korába nyúlik vissza, de a Farghāna-völgy vallási mozgalmái is kimutathatók benne. Ezek mind alapvetően megváltoztatták a nomád epikus hagyomány kereteit. A mitikus és csodás elemek jó részét valóságos és vélt történeti elemek, vallási hagyományok váltották fel. A dzsungárok betörései és a mandzsu hódítás (17–18. század) a qalmaq „általános ellenség” terminus alatt került bele az epikus ciklusba. A qalmaq terminus jelentése sokat változott a századok során:

1) 14–15. században a Joči és a Čaghatay Ulusz ellenségei (a barlas Sánta Temūr vagy a dughlat Qamar ad-Dīn) voltak a qalmaqok.

2) 17–18. században pogány ojrát-mongol (dzsungar) és mandzsu hódítók hadjárataival keveredtek a korábbi események.⁵²

⁵¹ Ld. Vásáry István, Az aranyhordai és iráni mongol uralkodók iszlámra térésének narratívái. In: *Conversio*. Szerk. Déri Balázs et al. (Hagion könyvek, 1.) Budapest, 2013, 163–172.

⁵² Ld. Somfai Kara Dávid, Kalmak: The Enemy in the Kazak and Kirgiz Epic Songs. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 63/2 (2010) 167–178.

Közép-Ázsia qalmaq (dzsungár-ojrát) inváziója⁵³ összemosódik Toxtamiš kán harcával a dughlat klán (Qamar ad-Dīn) és Amīr Temūr ellen.⁵⁴

Mint említettük, Moghulistān nomád nemzetségei nagyon szoros kapcsolatban álltak Farghāna vallási vezetőivel. A nemzetségfők fiai részt vettek a vallási oktatásban (*madrasa*), tanultak arab és perzsa nyelven, és irodalmi ismereteik (a perzsa írásbeliség) révén a nomád kultúrára is hatást gyakoroltak. A *Majmū‘at at-tawārīx* szövegének olvasása közben ezt a hatást kell észben tartani. A szöveg politikai célja, ahogy Hatto helyesen jegyzi meg, Farghāna *sūfī* vezetőinek legitímálása, a nomád nemzetségek felett politikai befolyás megteremtése.⁵⁵

Létezhetett egy eredeti szöveg a 16. században, amely valóságos történeti eseményeken alapult. De akárcsak Özbek kán megtérésének narratívájában,⁵⁶ a történeti események keveredni kezdtek a folklórral.⁵⁷ A *Majmū‘at at-tawārīx* esetében a *sūfī* vezetők talán szándékosan egészítették ki a szöveget a muszlim nomád nemzetségek (qīrghīz vagy ojrátul *burut*) részvételével a szent háborúban a qalmaqok ellen, hogy őket a *sūfī* mozgalom pártjára állítsák.

⁵³ A valóságban a qalmaqok (ojrát-mongolok) Közép-Ázsiát csak a 17. században támadták meg, amikor a halha kánságok nyugatra szorították őket. Először elfoglalták Tibetet (1636–1642), később a Tarim-medence naqšbandī *sūfī* vezetője, Affāq x^wāja (1626–1693), aki az észak-tibeti muszlimok között volt száműzetésben, meggyőzte a dzsungár vezért, Ghaldan Bošoghtut (1670–1697), hogy támadja meg Kelet-Turkesztánt (1678), és őt tegyék meg helyi vezetőnek. A kelet-turkesztáni (Čaghatay Ulus) *sūfī* vezetők két csoportra szakadtak (Ešān-i Kalān és Ishaq Walī vezetésével). A két csoportot különböző nomád (kírgiz) klánok támogatták, a Pamir Aq-tagh és Qara-Tagh térségben.

⁵⁴ Toxtamiš 1387-ben támadt Transzoxániára, miután hiába támadta az iráni Čobānī klánt, akik Amīr Temūrrel szövetséget kötöttek. Temūr 1391-ben (Qondurča) és 1395-ben (Terek) büntetőhadjáratokat vezetett ellene, mely az Arany Horda széteséséhez vezetett.

⁵⁵ A *Majmū‘at at-Tawārīx*ről Hatto így ír: *compiled to glorify the Sufi sheikhs of Shirkent and Kasan... [and] circumstances make it highly probable that... [the text] is a late eighteenth-century interpolation.* Ld. A. T. Hatto, Tradition and Change in the Kirgiz Manas. In: *Languages and Scripts of Central Asia*. Ed. by Shirin Akiner–Nicholas Sims-Williams. London, 1997, 99–105.

⁵⁶ DeWeese, *i. m.*, 541–543 és Somfai, Kalmak, 119–125.

⁵⁷ Baba Tükles a nogaj epikus hagyományban a mangut nemzetségfő, Edige egyik őse lett. Az eposzban Edige szövetségese az Arany Hordával szemben Šāh Temūr, aki a nogaj hagyományban nem Amīr Temūr, Szamarkand uralkodója, hanem egy qalmaq kán. Vö. Somfai, Kalmak, 172.

The *Majmū‘at at-tawārīx* and the Qirghiz epic tradition

Dávid SOMFAI KARA

The *Majmū‘at at-tawārīx* is a Persian manuscript written during the sixteenth century in the Farghāna Valley (Axsīkent). According to the three surviving manuscripts it was written by Sayf ad-Dīn ibn Šāh ‘Abbās and his son Nūr Muhammad. Even if there are doubts about the authenticity of the known manuscripts of *Majmū‘at at-tawārīx*, we have to conclude that the text itself is a good example of the cultural complexity in Central Asia (Persian, Turkic, and Mongolic). The nomadic society of Moghulistan was strongly linked to religious and cultural centres of the region (e. g. Šīrkent and Kāsān in the Farghāna Valley). The nomadic clans (Moghul, Qirghiz, and Qipchak) provided the military background and the Sūfī *x‘ājas* were their religious and ideological leaders. While in former times nomads used the mythical past and epic stories to legitimize their power, Islamization in Central Asia changed this situation. Religious centres were places for education and literacy mostly in Arabic and Persian. This strong cultural and political link fundamentally changed their notion of identity and their epic traditions.

We can presume that *Majmū‘at at-tawārīx*, a Persian written source somehow influenced the development of Qirghiz epic tradition just as other written sources of Central Asia influenced other epic traditions (Noghai, Özbek, Qazaq). Epic traditions started to use historical elements and religious legitimization probably based on written sources. *Manas* epic has its roots from the times of Amīr Temūr and Toxtamīš (fourteenth century) and reflects the influence of the religious movements in the Farghāna Valley. These things fundamentally changed the framework of epic tradition of the Nomads.